

5

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ

(*Natural Vegetation and Wild Life*)

ਧਰਤੀ ਇੱਕ ਅਦਭੁੱਤ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ (Strange and unique) ਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਦੇ ਚਾਰ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਮੰਡਲ-ਥਲਮੰਡਲ, ਵਾਯੂਮੰਡਲ, ਜਲਮੰਡਲ ਅਤੇ ਜੀਵਨਮੰਡਲ (Biosphere) ਹਨ। ਜੀਵਮੰਡਲ ਧਰਤੀ ਦਾ ਉਹ ਮੰਡਲ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੌੜਾ ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਖੰਡ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਡਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਥੇ ਹੈ ਜਿਥੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੰਡਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਇਸੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਮੰਡਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਮੰਡਲ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅਕਾਰ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬੈਕਟੀਰੀਆ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੱਡੇ ਹਾਥੀ, ਵੇਲ ਮੱਛੀ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਰੁੱਖਾਂ ਤੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ-ਬਨਸਪਤੀ ਜਗਤ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ 'ਫੌਨਾ' (Fauna) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ 'ਫਲੋਰਾ' (Flora) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਅਤੇ ਪੌਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਨੇੜਲੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਇੰਨੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿਣ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਜਾਤੀਆਂ, ਇੱਕੋ ਹੀ ਈਕੋਸਿਸਟਮ ਬਣਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਸ ਈਕੋਸਿਸਟਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਉਹ ਰੁੱਖ ਪੌਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਜਲਵਾਯੂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਉਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਭਾਗ (Forest Survey of India)

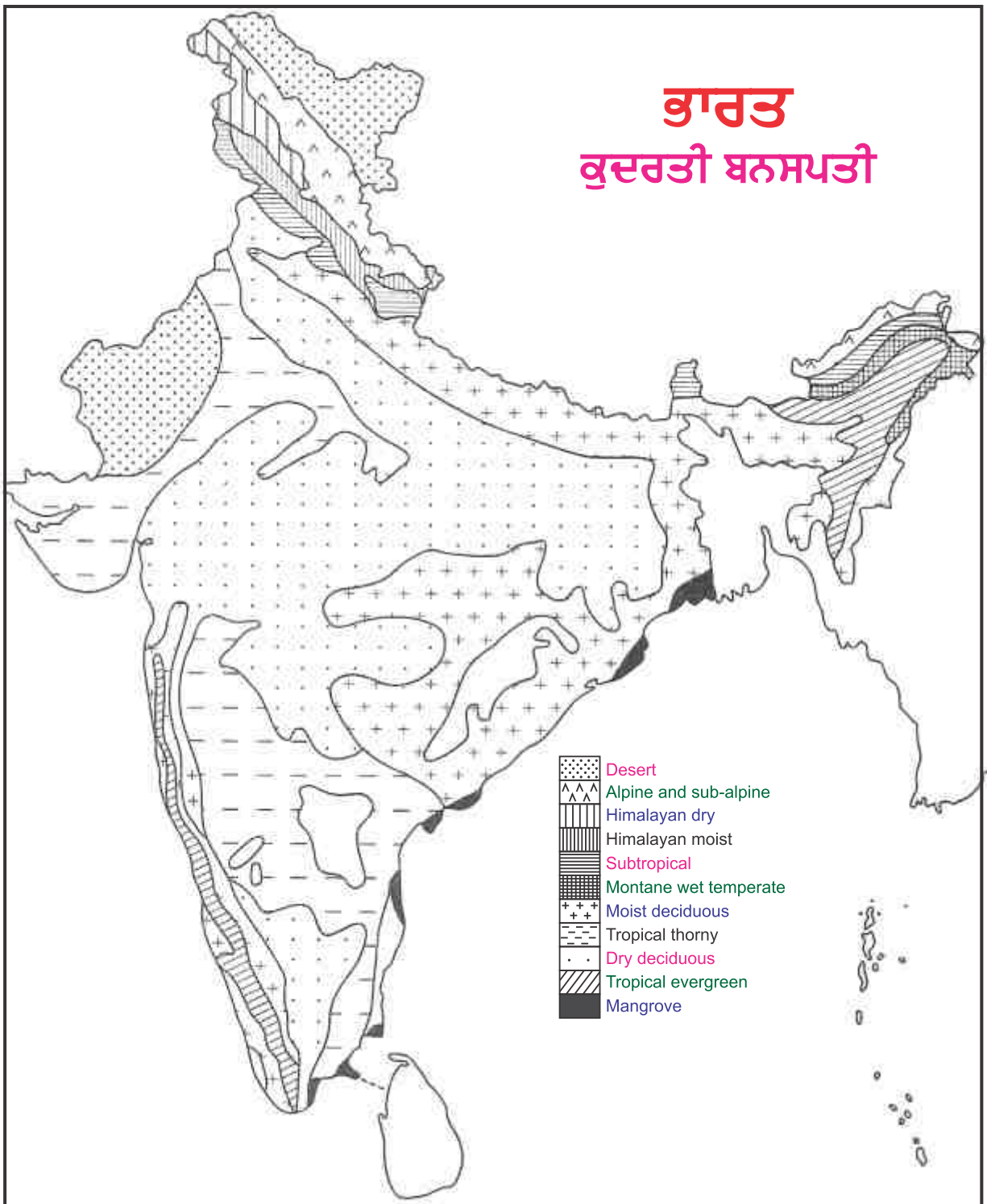
ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕੌਮੀ ਅਦਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹੈੱਡਕੁਆਰਟਰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ ਅਤੇ ਚਾਰ ਖੇਤਰੀ ਦਫਤਰ ਸ਼ਿਮਲਾ, ਕੋਲਕਾਤਾ, ਨਾਗਪੁਰ ਅਤੇ ਬੇਂਗਲੁਰੂ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਅਦਾਰੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮ-ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਬਣਾਉਣਾ, ਡਾਟਾ ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ ਅਤੇ ਟਰੇਨਿੰਗ ਆਦਿ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਗਲ ਸਰਵੇਖਣ ਵਿਭਾਗ ਦਾ ਦਫਤਰ ਦੇਹਰਾਦੂਨ

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਇੱਕੋ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਖਰੇਵਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਰੂਥਲ ਖੰਡ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ, ਉਸ਼ਣ ਖੰਡ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਖੇਤਰੀ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੱਤ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

1. ਭੂਮੀ (Land)
2. ਮਿੱਟੀ (Soil)
3. ਤਾਪਮਾਨ (Temperature)
4. ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਮਿਆਦ (Duration of Sunlight)
5. ਵਰਖਾ (Rainfall)

1. ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਧਰਾਤਲ (Land or Relief)—ਭੂਮੀ ਜਾਂ ਧਰਾਤਲ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ ਉੱਚਾਈ ਦੇ ਵਧਣ ਨਾਲ ਜਾਂ ਭੂਮੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਘਾਹ ਜਾਂ ਪੱਤਝੜੀ ਰੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉੱਚੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਲ ਜਾਂ ਸਪਰੂਸ ਦੇ ਰੁੱਖ ਉਗਦੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ

2. ਮਿੱਟੀ (Soil)—ਮਿੱਟੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਉਗਦੀ ਹੈ। ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਲਗਭਗ ਅੰਤਲੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਰੇਤਲੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਬੋਹਰ ਅਤੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਆਦਿ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਸਤ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ, ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਭਾਵ ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਭਰੀ ਬਨਸਪਤੀ ਉੱਗਦੀ ਹੈ। ਡੈਲਟਾਈ ਕਿਸਮ ਦੀ ਅੱਛੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸੰਘਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਹਨਾਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੈਵਿਕ ਮਾਤਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪਲਦੀ ਹੈ।

3. ਤਾਪਮਾਨ (Temperature)—ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਨੀਵੇਂ ਤਾਪਮਾਨ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਨਾਂਹ-ਪੱਖੀ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

4. ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਮਿਆਦ (Duration of Sunlight)—ਧੁੱਪ ਦੀ ਮਿਆਦ ਕਿਸੇ ਪੌਦੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪੌਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ (Photosynthesis) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਜਿੰਨੇ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰਬਤੀ ਢਲਾਣਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧੁੱਪ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਸੰਘਣੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਧੁੱਪ ਤੋਂ ਵਾਂਝੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਜਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗੀ।

ਕੁਝ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ

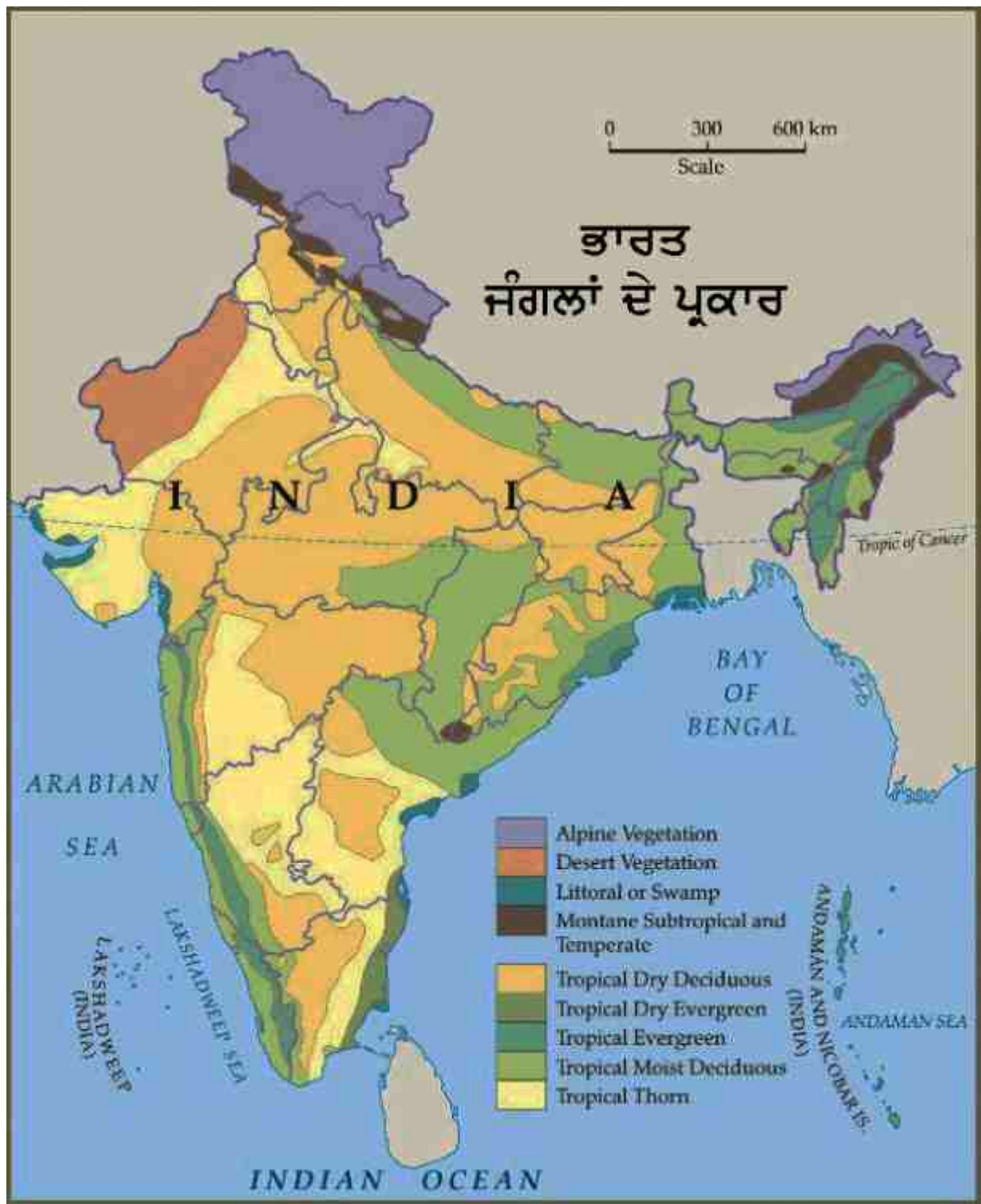
ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦਾ ਇੱਕ ਪੌਦਾ ਲਗਾਓ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦਿੰਦੇ ਰਹੋ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖਾਦ ਵੀ ਪਾਓ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰੋ।

5. ਵਰਖਾ (Rainfall)—ਪੌਦੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ, ਪਾਣੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਸੰਘਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਮਾਰੂਥਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੂ-ਮੱਧ ਖੰਡ ਜਿਥੇ ਵਰਖਾ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹੀ ਉੱਚੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਘਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ (Types of Natural Vegetation) :

ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਾਂ—

1. ਉਸ਼ਣ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਜੰਗਲ (Tropical Evergreen Forests)
2. ਉਸ਼ਣ ਪੱਤਝੜੀ ਜਾਂ ਮੌਨਸੂਨੀ ਜੰਗਲ (Tropical Deciduous or Monsoon Forests)
3. ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਜੰਗਲ (The Scrubs and Thorny Forests)
4. ਜਵਾਰੀ ਜਾਂ ਮੈਂਗਰੂਵ ਜੰਗਲ (Tidal or Mangrove Forests)
5. ਪਰਬਤੀ ਜੰਗਲ (Mountainous Forests)

1. ਉਸ਼ਣ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਜੰਗਲ (Tropical Evergreen Forests)—ਇਹ ਉਹ ਜੰਗਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਤੇ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਝੜਦੇ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਸਾਰਾ ਸਾਲ ਹਰੇ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਬਹਾਰ ਜੰਗਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ਰੁੱਖ ਉਸ਼ਣ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਸੰਘਣੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਰਮ ਅਤੇ ਤਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ

ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 200 ਤੋਂ 300 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ‘ਵਰਖਾ ਜੰਗਲ’ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ 60 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉੱਚੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪੰਛੀ ਝਾਤ ਤੋਂ ਇਹ ਜੰਗਲ ਇੱਕ ਛੱਤਰ (Canopy) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਪੌਦੇ (Ferns) ਬੈਂਤ ਦੇ ਪੌਦੇ, ਬਾਂਸ ਦੇ ਰੁੱਖ, ਚੜ੍ਹਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੌਦੇ ਬੜੇ ਤਾਕਤਵਰ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਉਲਝੇ ਉਗਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ‘ਹਨੇਰੇ ਵਾਲੇ’ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਅੜਿੱਕਿਆਂ ਭਰੇ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗਣ ਵਾਲੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੋਗਨੀ, ਐਬਨੀ, ਰੋਜ਼ਵੁੱਡ, ਟਾਹਲੀ, ਬਾਂਸ, ਰਬੜ, ਸਿਨਕੋਨਾ ਅਤੇ ਮੈਗਨੋਲੀਆ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਿਨਕੋਨਾ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਿੱਲ ਕੁਨੀਨ ਦੀ ਦਵਾਈ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਮਲੇਰੀਆ ਬੁਖਾਰ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਸਦ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹਨਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਕਟਾਈ ਅਤੇ ਢੁਆਈ ਇਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਅਤੇ ਘਾਟੇਵੰਦ ਸੌਦਾ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

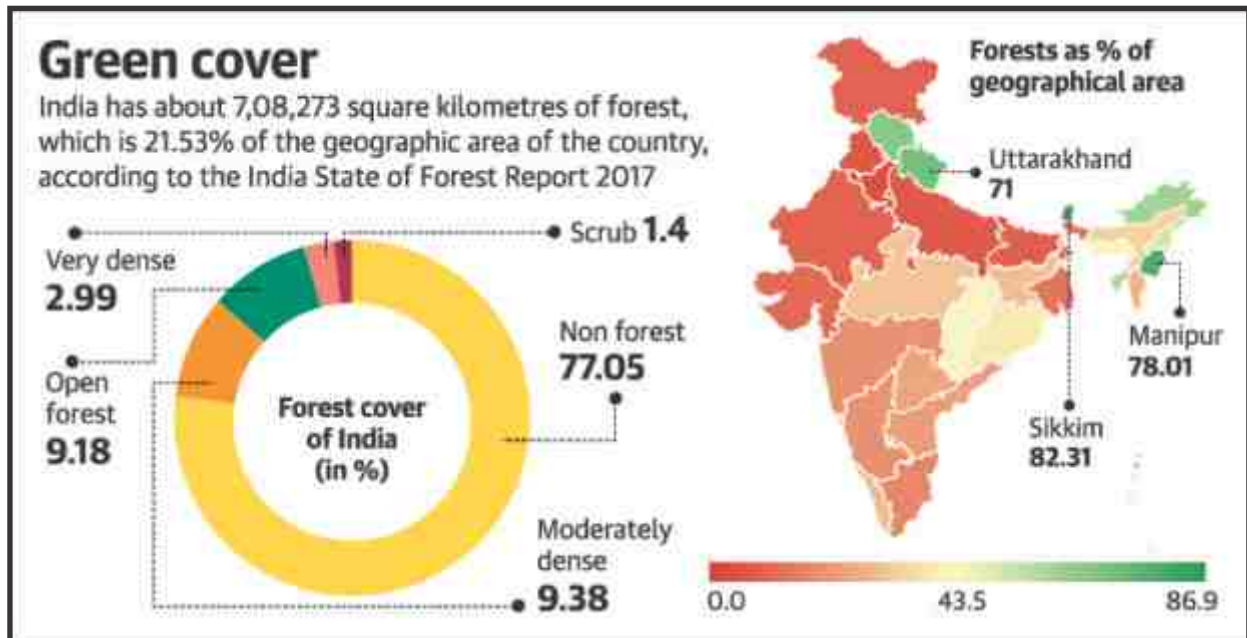
ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਪੱਛਮੀ ਢਲਾਣਾਂ, ਤਾਮਿਲਨਾਡੂ ਤੱਟ, ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਉੜੀਸਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ, ਲਕਸ਼ਦੀਪ ਅਤੇ ਅੰਡੇਮਾਨ ਅਤੇ ਨਿਕੋਬਾਰ ਦੀਪ ਸਮੂਹ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਲਈ ‘ਘਰ’ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਾਂਦਰ, ਲੰਗੂਰ, ਹਿਰਲ, ਗੈਂਡਾ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰ ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

2. ਉਸ਼ਣ ਪੱਤਝੜੀ ਜਾਂ ਮੌਨਸੂਨੀ ਜੰਗਲ (Tropical Deciduous or Monsoon Forests)—ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ 70 ਤੋਂ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਵਰਖਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ, ਮੌਸਮ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੱਤੇ ਝਾੜੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਸਦਾਬਹਾਰ ਜੰਗਲ ਜਿੰਨੇ ਹਰੇ ਅਤੇ ਸੰਘਣੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੰਘਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੰਗਲ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਹਨ ਜਿਥੇ ਮੌਨਸੂਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਖੁਸ਼ਕ ਮੌਸਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਰੱਖਤ ਖੁਸ਼ਕ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ’ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੱਤੇ ਇਸ ਲਈ ਝਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਣ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਵਰਖਾ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ’ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਹੋਰ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ—ਤਰ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਪੱਤਝੜੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਰ ਪੱਤਝੜੀ ਜੰਗਲ 100 ਤੋਂ 200 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉੱਤਰ ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਾਂ, ਪੱਛਮੀ ਘਾਟ, ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਪਾਸੇ ਓਡੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਟੀਕ, ਸਾਲ, ਸੰਦਲਵੁੱਡ, ਦਿਓਦਾਰ, ਟਾਹਲੀ, ਖੈਰ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਵਪਾਰਕ ਮੁੱਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਖੁਸ਼ਕ ਪੱਤਝੜੀ ਜੰਗਲ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਜਿਥੇ ਵਰਖਾ 70 ਤੋਂ 100 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੱਖਣੀ ਪਠਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਿੱਪਲ, ਨਿੰਮ, ਟੀਕ, ਸਾਲ, ਸਫੈਦਾ ਆਦਿ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੇਰ, ਚੀਤਾ, ਹਾਥੀ, ਹਿਰਨ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰੀ ਇਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਸਟੇਟ ਆਫ ਫੋਰੈਸਟ ਰਿਪੋਰਟ 2017 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 7,08,273 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜੰਗਲਾਂ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ 21.53% ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਹੈ।

3. ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਜੰਗਲ (The Scrubs and Thorny Forests)—ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਉਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਸਲਾਨਾ ਵਰਖਾ 70 ਸੈਂਟੀਮੀਟਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਉੱਗਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖ ਅਕਾਰ ਵਿੱਚ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਦੂਰ-ਦੂਰ ਉੱਗਦੇ ਹਨ। ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕਾਫੀ ਡੂੰਘੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪੱਤੇ ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਕੰਡਿਆਲੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਵਾਸ਼ਪੀਕਰਨ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਤਣਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਣੀ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿੱਕਰ, ਖਜੂਰ, ਖੈਰ, ਥੋਹਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕੰਡੇਦਾਰ ਪੌਦੇ ਆਦਿ ਇਥੇ ਉੱਗਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ, ਗੁਜਰਾਤ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਊਠ, ਸ਼ੇਰ, ਬੱਬਰ ਸ਼ੇਰ, ਚੂਹੇ, ਖਰਗੋਸ਼ ਆਦਿ ਜਾਨਵਰ ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

4. ਜਵਾਰੀ ਜਾਂ ਮੈਂਗਰੂਵ ਜੰਗਲ (Tidal for Mangrove Forests)—ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਡੈਲਟਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰੀ ਤੱਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਥੇ ਜਵਾਰ-ਭਾਟਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੰਗਾ-ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ, ਮਹਾਂਨਦੀ, ਗੋਦਾਵਰੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਕਾਵੇਰੀ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਡੈਲਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਜੰਗਲ ਸੰਘਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਾਜ਼ੇ ਜਾਂ ਨਮਕੀਨ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੰਗਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਪੁੱਤਰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਡੈਲਟਾ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ‘ਸੁੰਦਰਬਨ’ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ‘ਸੁੰਦਰੀ’ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੁੱਖ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੁੰਦਰੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਸਾਡੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਹੰਡਣਸਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲੱਕੜੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਾੜ ਅਤੇ ਨਾਰੀਅਲ, ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹਨ। ਰੋਆਇਲ ਬੰਗਾਲ ਟਾਈਗਰ (ਸ਼ੇਰ) ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜਾਨਵਰ ਹੈ।

5. ਪਰਬਤੀ ਜੰਗਲ (Mountainous Forests)—ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ ਉਚਾਈ ਦੇ ਵੱਧਣ ਨਾਲ ਅਤੇ ਤਾਪਮਾਨ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪਰਬਤੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਵੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਊਸ਼ਣ ਪੱਤਝੜੀ ਤੋਂ ਅਲਪਾਈਨ ਕਿਸਮ ਤੱਕ ਦਾ ਬਦਲਾਓ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਊਸ਼ਣ ਪੱਤਝੜੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਾਬਹਾਰ ਅਖਰੋਟ, ਓਕ ਅਤੇ ਚੀਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਤਲ ਤੋਂ 1500 ਤੋਂ 3200 ਮੀਟਰ ਤੱਕ ਦੀ ਉਚਾਈ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ‘ਕੋਣਧਾਰੀ ਜੰਗਲ’ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਪਰੂਸ, ਫਰ, ਦਿਆਰ ਅਤੇ ਚੀਲ ਆਦਿ ਦੇ ਰੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹੀ ਹੋਰ ਉਚਾਈ ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਘਾਹ ਅਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਖੇਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯਾਕ, ਹਿਰਨ, ਬਾਰਾਂਸ਼ਿਗਾ, ਬਰਫ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਚੀਤਾ, ਭਾਲੂ, ਜੰਗਲੀ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਆਦਿ ਪਰਬਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਹਨ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

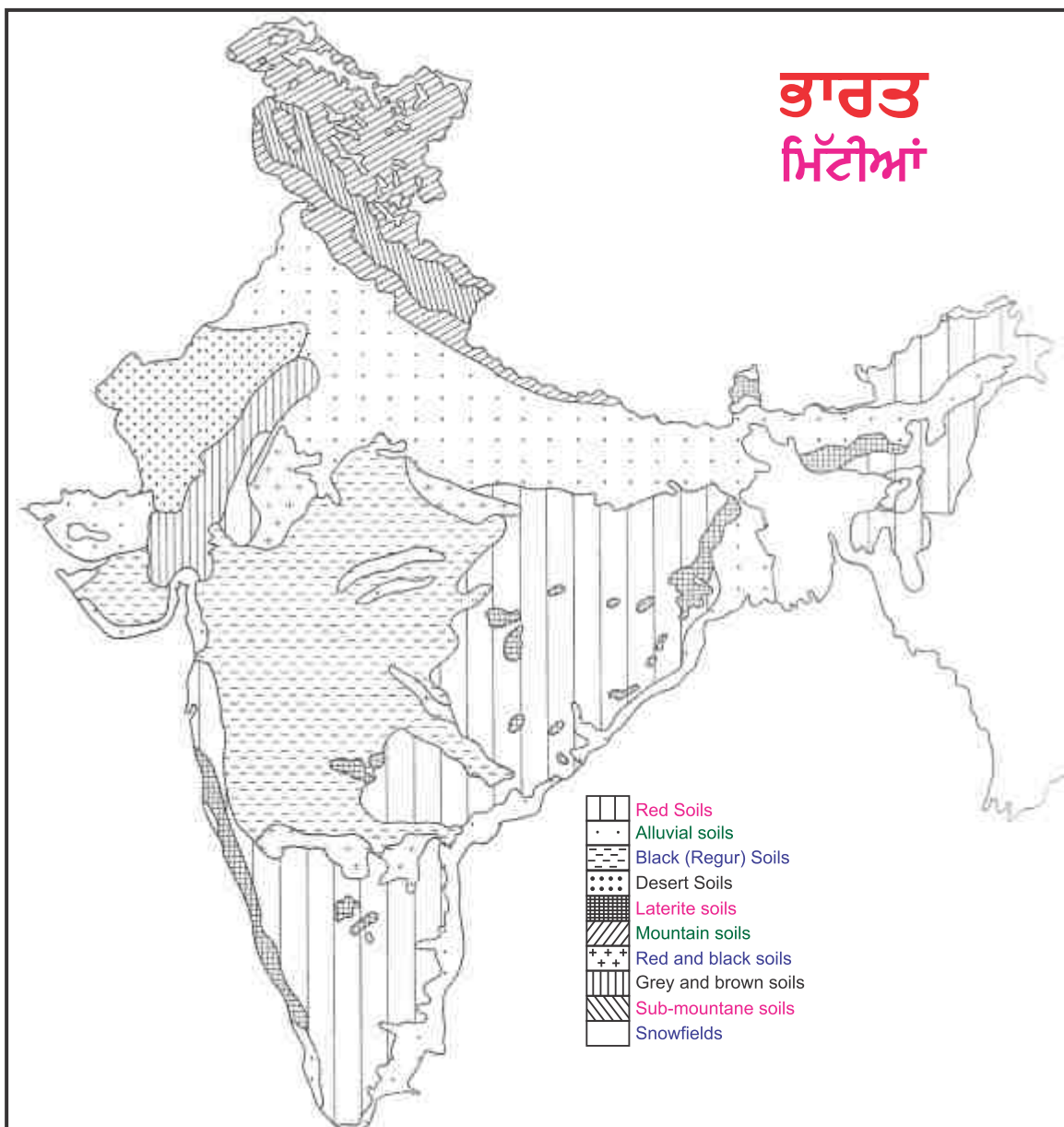
ਕੋਣਧਾਰੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਨੁਕੀਲੇ ਅਤੇ ਲੰਬੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸੂਈਆਂ ਵਰਗੇ ਤਿੱਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਖੁਸ਼ਕ ਅਤੇ ਬਰਫ਼ੀਲੀਆਂ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹਨਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੀਲ, ਦਿਆਰ ਅਤੇ ਸਪਰੂਸ ਵਰਗੇ ਦਰੱਖਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਅੱਛੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਰਮ ਲੱਕੜੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੱਕੜ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਕੋਣਧਾਰੀ ਜੰਗਲ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਝਾਤ :

ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਧਰਾਤਲ, ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ’ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਮਹਾਂਦੀਪੀ ਮੌਨਸੂਨ ਕਿਸਮ (Continental Monsoonal Type) ਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗ ਮੈਦਾਨੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਛੋਟੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ (ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਪਰਬਤ) ਅਤੇ ਰੇਤ ਦੇ ਟਿੱਬਿਆਂ ਵਾਲਾ ਮੈਦਾਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਵਖਰੇਵੇਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਕਿਸਮਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ—

1. ਜਲੋਢੀ ਜਾਂ ਦਰਿਆਈ ਮਿੱਟੀ (Alluvial or River Soil)
2. ਰੇਤਲੀ ਮਿੱਟੀ (Sandy Soil)
3. ਚੀਕਣੀ ਮਿੱਟੀ (Clayey Soil)

4. ਦੋਮੱਟ ਮਿੱਟੀ (Loamy Soil)
5. ਪਹਾੜੀ ਮਿੱਟੀ ਜਾਂ ਕੰਢੀ ਦੀ ਮਿੱਟੀ (Hill Soil or Kandi Soil)
6. ਸੋਡਿਕ ਅਤੇ ਖਾਰੀ ਮਿੱਟੀ (Sodic and Saline Soil)

ਇਹ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਮਿੱਟੀਆਂ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਤਰਾਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਉਗਾਈ ਗਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਲਗਾਤਾਰ ਕਟਾਈ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਾਈ (Overgrazing) ਅਤੇ ਸਖਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਨੇ ਇਸਦੇ ਰਕਬੇ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘਟਾਇਆ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਗਏ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ

ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਚਰਾਈ 'ਤੇ ਵੀ ਰੋਕ ਲਗਾਈ ਗਈ। ਭਾਰਤ ਦੇਸ਼ ਅਜ਼ਾਦ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ—ਪੱਛਮੀ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ। ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਾਸਤੇ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦਾ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਸਾਲ 1966 ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੁਨਰਗਠਨ ਕਾਰਨ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਾ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਰ ਲੋੜਾਂ ਕਾਰਨ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟਦਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦਾ ਸਿਰਫ 6.07 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸਾ ਹੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀ ਬਨਸਪਤੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸਦਾ ਕਾਫੀ ਹਿੱਸਾ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਉਗਾਇਆ ਜਾਂ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਹ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਖੇਤਰ ਮੈਦਾਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਿੰਨਤਾ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਾਤਲ, ਜਲਵਾਯੂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰੇਵੇਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ/ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ—

1. ਹਿਮਾਲਿਆ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਿੱਲੀ ਸ਼ੀਤ-ਉਸ਼ਣ ਬਨਸਪਤੀ (Himalayan Type Moist Temperate Vegetation)—ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਠਾਨਕੋਟ ਦੀ ਧਾਰ ਕਲਾਂ ਤਹਿਸੀਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਾਕੀ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚਾਈ 'ਤੇ ਹੈ ਅਤੇ ਇਥੇ ਵਰਖਾ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਘੱਟ-ਉਚਾਈ ਵਾਲੇ ਚੀਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਬਾਂਸ, ਸ਼ਹਿਤੂਤ, ਟਾਹਲੀ, ਅੰਬ, ਪਹਾੜੀ ਕਿੱਕਰ ਆਦਿ ਇਥੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੁੱਖ ਹਨ।

2. ਉਪ ਉਸ਼ਣ ਚੀਲ ਬਨਸਪਤੀ (Sub Tropical Pine Vegetation)—ਅਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਠਾਨਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਪਠਾਨਕੋਟ ਤਹਿਸੀਲ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਮੁਕੇਰੀਆਂ, ਦਸੂਹਾ ਅਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤਹਿਸੀਲਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਢਲਾਣਾਂ 'ਤੇ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਚੀਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਚੀਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਵੀ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਖੈਰ, ਸ਼ਹਿਤੂਤ, ਟਾਹਲੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

3. ਉਪ ਉਸ਼ਣ ਝਾੜੀਦਾਰ ਪਹਾੜੀ ਬਨਸਪਤੀ (Sub Tropical Scrub Hill Vegetation)—ਪਠਾਨਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਕੀ ਬਚੇ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਤੇ ਰੂਪਨਗਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਝਾੜੀਦਾਰ ਪਹਾੜੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਦਰੱਖਤਾਂ ਦੀ ਅੰਨੇਵਾਹ ਕਟਾਈ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚਰਾਈ (Overgrazing), ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਰੁੜਨ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਨੇ ਸੰਘਣੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਝਾੜੀਦਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਝਾੜੀਦਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਰੁੱਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਖੈਰ, ਟਾਹਲੀ, ਸ਼ਹਿਤੂਤ, ਕਿੱਕਰ, ਨਿੰਮ, ਡੇਕ (ਧਰੋਕ), ਬਾਂਸ, ਸਿੰਬਲ ਅਤੇ ਅਮਲਤਾਸ ਆਦਿ। ਇਥੇ ਉੱਗਣ ਵਾਲਾ ਲੰਬੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਘਾਹ (ਸਰਕੰਡਾ), ਕਾਗਜ਼ ਅਤੇ ਰੱਸੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

4. ਉਸ਼ਣ-ਖੁਸ਼ਕ ਪੱਤਝੜੀ ਬਨਸਪਤੀ (Tropical Dry Deciduous Vegetation)—ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਗਰਮ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਲਹਿਰਦਾਰ ਤੇ ਉੱਚੇ

ਨੀਵੇਂ ਮੈਦਾਨ, ਕੰਡੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਅਤੇ ਮੱਧਵਰਤੀ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਪੱਤਝੜੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੰਘਣੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸੰਘਣੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੇ ਛੋਟੇ-ਵੱਡੇ ਟੁਕੜੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕ 'ਝੰਗੀ', 'ਬੀੜ' ਜਾਂ 'ਝਿੜੀ' ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਐਸ.ਏ.ਐਸ. ਨਗਰ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿੱਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਝੁੰਡ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਬੀੜ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਜਿਵੇਂ ਛੱਤ ਬੀੜ, ਬੀੜ ਭਾਦਸੌਂ, ਬੀੜ ਮੋਤੀ ਬਾਗ, ਬੀੜ ਭੁਨਰਹੇੜੀ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਟਾਹਲੀ, ਨਿੰਮ, ਪਿੱਪਲ, ਬੋਹੜ, ਕਿੱਕਰ, ਅੰਬ, ਨਿੰਬੂ ਜਾਤੀ ਦੇ ਰੁੱਖ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਖਾਲੀ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਫ਼ੈਦਾ ਤੇ ਪੌਪੂਲਰ ਦੇ ਪੌਦੇ ਲਗਾ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

5. ਉਸ਼ਣ ਕੰਡੇਦਾਰ ਬਨਸਪਤੀ (Tropical Thorny Vegetation)—ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘੱਟ ਵਰਖਾ ਵਾਲੇ ਦੱਖਣੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਾ, ਬਠਿੰਡਾ ਅਤੇ ਫਾਜ਼ਿਲਕਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਮੱਧ-ਦੱਖਣੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਡੇਦਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਬਹੁਤਾਤ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਖੇਤਰ ਦੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਬਨਸਪਤੀ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਵੀ ਹਨ। ਕੰਡੇਦਾਰ ਝਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਥੋਹਰ (Cactus) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟਾਹਲੀ, ਕਿੱਕਰ, ਜੰਡ ਆਦਿ ਇਥੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਦਰੱਖਤ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਕਿਸਮ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਤਾਂ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੀ ਹੈ, ਇਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਫੇਫੜੇ (Lungs) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਸੰਤੁਲਨ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ 33% ਹਿੱਸਾ ਜੰਗਲਾਂ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੇਠ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਟੇਟ ਆਫ ਫੋਰੇਸਟ ਰਿਪੋਰਟ 2017 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 66 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਜੰਗਲ ਦਾ ਇਜ਼ਾਫਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰਫਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ 3.65% ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਇਲਾਕਾ ਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਹੇਠ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦਾ 1,837 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬਾ ਹੀ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਮਹਿਜ਼ 1,385 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਰਕਬਾ ਸਰਕਾਰੀ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਅਤੇ 1,673 ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਰਕਬਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ 20.42% ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਰੂਪਨਗਰ 19.17% ਰਕਬੇ

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ

Forest cover up, Hoshiarpur, Gurdaspur dists top gainers

ANIL SHARMA
Special Correspondent

PUNJAB, FEBRUARY 19
Though its forest cover is among the lowest in the country, Punjab has something to cheer about. The 2017 Forest Survey of India (FSI) assessment has shown an average 66 sq km increase in the state's forest cover. "The forest area in Punjab, which is even less than the desert state of Rajasthan, has increased marginally owing to government's sapling distribution scheme in the past few years."

Hoshiarpur and Gurdaspur have emerged as top districts in the increased cover, while Moga, Muktsar and Haryana witnessed a decline.

Hoshiarpur saw an increase of 34 sq km in the forest cover, followed by Gurdaspur 24

Our forest cover is the lowest in the country in terms of geographical area and percentage of land under green cover, but our efforts in past few years have shown positive results."

ANIL SHARMA, Special Correspondent

sq km and 280. Nagar 1 sq km. Other districts who have a marginal increase in the forest cover are Jalandhar 8 sq km, Sangrur 5.55 sq km, Tarn Taran, Bathinda and Mansa.

The districts that lost some part of the forest cover are Ludhiana 8 sq km, Amritsar and Feroke 1 sq km

each. Moga, Muktsar and Haryana 2 sq km each.

"Our forest cover is the lowest in the country in terms of geographical area and percentage of land under green cover, but our efforts in past few years have shown positive results," said Principal Conservator of Forests, Wildlife and Biodiversity, Punjab, who was at the helm of affairs when the saplings were planted across the state.

The report states that Punjab has 8 sq km of very dense forest area, while there is 800 sq km of moderate dense forest while there is an open forest area of 1,025 sq km, with 1,117 sq km in total. Punjab has only 3.65 per cent of its total area of 58,312 sq km under forest cover, the lowest in the country.

ਨਾਲ ਦੂਸਰੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਾਨਸਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਜਿਥੇ ਕੇਵਲ 1.26 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਖੇਤਰ ਹੀ ਜੰਗਲ ਹੇਠ ਹੈ, ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਇਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਛੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ, ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪੌਦੇ ਜਾਂ ਰੁੱਖ ਲਗਾ ਕੇ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2011-12 ਵਿੱਚ ਕੁਲ 1 ਕਰੋੜ 35 ਹਜ਼ਾਰ ਪੌਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਗਏ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਣਾਂ ਤੋਂ 2011-12 ਵਿੱਚ 15 ਕਰੋੜ ਰੁਪਏ ਦੇ ਮੁੱਲ ਦੀ 50,000 ਕਿਊਬਕ ਮੀਟਰ ਇਮਾਰਤੀ ਲੱਕੜੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਜਦੋਂਕਿ ਇੱਕ ਕਰੋੜ ਤੀਹ ਲੱਖ ਦੇ ਬਾਂਸ, ਬੈਂਤ, ਚਾਰਾ ਘਾਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਦਾਰਥ ਵੇਚੇ ਗਏ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਜੰਗਲਾਤ ਵਿਭਾਗ ਵੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗਭਗ 6500 ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਰਥ ਵਿਵਸਥਾ ਲਈ ਵਰਦਾਨ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਖਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਅੱਛੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 6.07 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹਿੱਸੇ 'ਤੇ ਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭੂਮੀ ਦਾ ਬਾਕੀ ਹਿੱਸਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਉਦਯੋਗ, ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਰੇਲ ਮਾਰਗ, ਨਹਿਰਾਂ, ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਧੇ (ਇਜ਼ਾਫ਼ੇ) ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵੱਸੋਂ ਘਣਤਾ, ਦੇਸ਼ ਦੀ ਔਸਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਦਰ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਨਸਪਤੀ ਹੇਠ ਰਕਬਾ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਮਦਦ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤਾਂ ਜੰਗਲਾਂ ਹੇਠ ਨਹੀਂ ਲਿਆਂਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਪ੍ਰੰਤੂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰੁੱਖ ਤਾਂ ਲਗਾਏ ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰ, ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਕੰਮ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਸਮਝਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰੁੱਖ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜੰਗਲ ਖੇਤੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਜੰਗਲਾਤ ਉਤਪਾਦਲ (Social Forestry) ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੜਕਾਂ, ਰੇਲ ਮਾਰਗਾਂ, ਨਹਿਰਾਂ, ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਜਾਂ ਖਾਲੀ ਜ਼ਿੱਥੇ-ਜ਼ਿੱਥੇ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ, ਯੋਜਨਾ ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਢੁਕਵੇਂ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਸਕੂਲ, ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲਗਾਏ ਗਏ ਪੌਦੇ ਜਾਂ ਦਰੱਖਤ ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨਗੇ। ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾ ਕੇ ਹੀ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਕੜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਅਤੇ ਸੁੱਧ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ

ਮਨੁੱਖ ਵਾਸਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :—

1. ਜੰਗਲ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੱਕੜ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਫ਼ਰਨੀਚਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਕਾਗਜ਼ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਕਈ ਹੋਰ ਉਦਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਲਣ ਆਦਿ ਲਈ।
2. ਜੰਗਲ ਵਰਖਾ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਜੰਗਲ ਭੌਂ-ਖੁਰਣ ਅਤੇ ਹੜ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਣਾਂ ਨੂੰ ਜਕੜ ਕੇ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਜੰਗਲ ਦੱਖਤ ਤੋਂ ਜਲਵਾਸ਼ਪ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਵਾ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਠੰਢਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

5. ਜੰਗਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਬਨਡਾਇਆਕਸਾਈਡ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿੱਚ ਆਕਸੀਜਨ ਛੱਡਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

6. ਜੰਗਲ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਣ ਵਾਸਤੇ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਠਾਹਰ (Habitat) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

7. ਜੰਗਲ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਮਕ, ਆਵਾਜ਼ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪੌਣਾਂ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8. ਜੰਗਲ, ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

9. ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਔਸ਼ਧਿਕ ਜੜ੍ਹੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਅਤੇ ਪੌਦੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਨਵੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

10. ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੰਗਲ ਸਾਡੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ (Conservation of Forests)

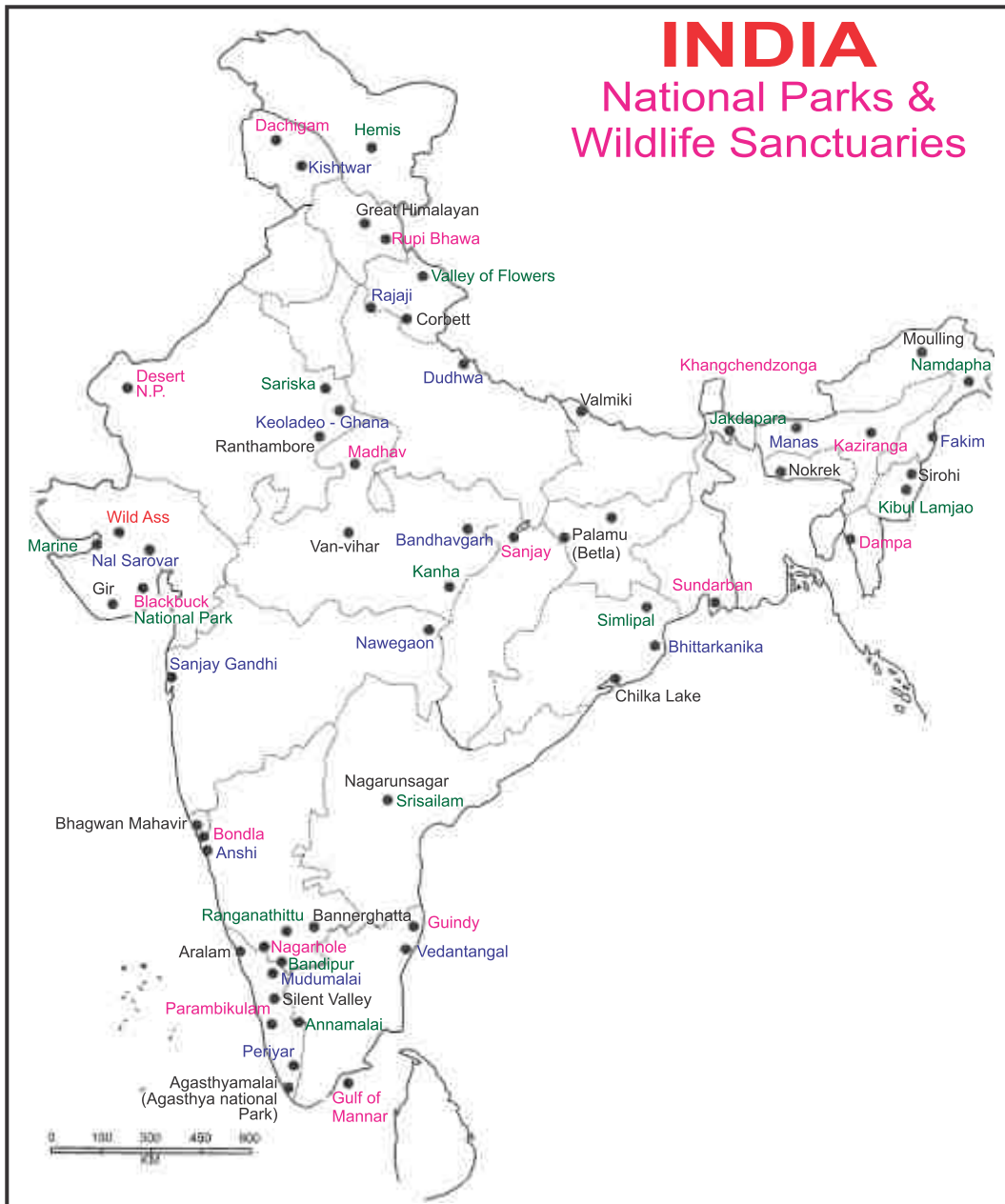
ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ, ਜੰਗਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੁੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਜੰਗਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਖਾਤਮਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ 'ਤੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਗ ਲੱਗਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਹਰਿਆਵਲ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਲਾਲਚੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਉਸਨੂੰ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਜਿਊਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪੌਦਿਆਂ ਦੇ ਲਗਾਉਣ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਜੰਗਲ ਲਗਾਉਣਾ (Afforestation) ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਵਾੜੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ 'ਤੇ ਪੌਦੇ ਲਗਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਜੰਗਲਾਤ (Social Forestry), ਖੇਤੀ ਜੰਗਲਾਤ (Agricultural Forestry) ਅਤੇ ਵਪਾਰਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਜੰਗਲਾਤ (Commercial Forestry) ਲਗਾ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਵਿਗੜਦੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰੂਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜੰਗਲਾਤ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ, ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਗ਼ੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜਾਂ ਸਹੀ ਵਿਧੀ ਅਪਨਾਉਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਨਾ ਸਕੇ।

ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ (Wild Life)

ਕੁਦਰਤੀ ਰਹਾਇਸ਼ਗਾਹਾਂ (Habitat) ਅਰਥਾਤ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਜਾਨਵਰਾਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਦੇ ਧਰਾਤਲ, ਜਲਵਾਯੂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ

ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਹ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਰਹਾਇਸ਼ਗਾਹਾਂ (Natural Habitat) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆਂ 89 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਜਾਨਵਰ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਦਾ ਲਗਭਗ 6.5 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਦੀਆਂ 2,546 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ 2,000 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ, ਗੀਰਣ ਵਾਲੀਆਂ 458 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੀੜੇ-ਮਕੌੜਿਆਂ ਦੀਆਂ 60,000 ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਾਥੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਸਾਮ, ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ, ਕਰਨਾਟਕ, ਕੇਰਲ ਅਤੇ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਗੈਂਡਾ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦੂਜਾ ਵੱਡਾ ਥਣਧਾਰੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ

1,500 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਗੈਂਡੇ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕੇਵਲ ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ‘ਅਰਨਾ’ ਜਾਂ ਜੰਗਲੀ ਮੱਝ, ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਸਤਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ‘ਗੌਰ’ ਜਾਂ ਜੰਗਲੀ ਬਲਦ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਭਗ 3,000 ਸ਼ੇਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਯਾਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਬਲਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਲੱਦਾਖ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰ ਢੋਣ ਵਾਲੇ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲੀ ਭੇਡਾਂ ਅਤੇ ਬੱਕਰੀਆਂ ਹਿਮਾਲਿਆ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਿਰਨ ਅਤੇ ਬਾਰਾਸਿੰਗਾ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਮ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ‘ਬੰਮਨ’ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁੰਦਰ ਕਿਸ ਦਾ ਹਿਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ‘ਕਸਤੂਰੀ’ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੀਪੁਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਂਦਰਾਂ ਅਤੇ ਲੰਗੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਜੰਗਲੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

‘ਚਿੰਕਾਰਾ’ ਜਾਂ ਛੱਲੇਦਾਰ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹਿਰਨ, ਕਾਲਾ ਹਿਰਨ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਹਿਰਨ, ਨੀਲ ਗਾਂ ਜਾਂ ਨੀਲਾ ਬਲਦ, ਚਾਰ ਸਿੰਗਾਂ ਵਾਲਾ ਹਿਰਨ, ਜੰਗਲੀ ਕੁੱਤਾ, ਲੂੰਬੜ, ਗਿੱਦੜ, ਲੱਕੜ ਬੱਗਾ, ਨਿਓਲਾ, ਚਮਗਾਦੜ, ਗੁਲਹਿਰੀ ਆਦਿ ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਜਾਨਵਰ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਮਗਰਮੱਛ, ਘੜਿਆਲ, ਕੱਛੂਕੰਮੇ ਵੀ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਤੱਟੀ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤ, ਪੰਛੀਆਂ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ 2,000 ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਛੀ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ, ਕਈ ਹੋਰ ਖੇਤਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬੱਤਖਾਂ, ਸਾਰਸ, ਅਬਾਬੀਲ ਅਤੇ ਫਲਾਈ ਕੈਚਰਜ਼ ਆਦਿ ਪੰਛੀ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧ ਏਸ਼ੀਆ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਝੀਲਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਵਰਾਂ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀਆਂ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੋਰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਕੌਮੀ ਪੰਛੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਖੰਭ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੰਛੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੰਗ ਅਤੇ ਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

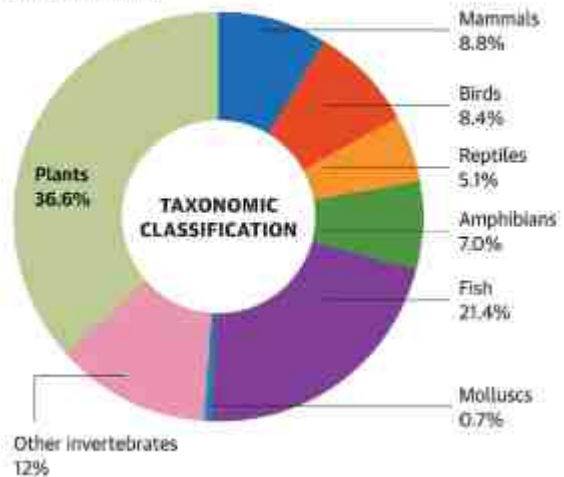
(ੳ) ਸਰਦੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ :

1. ਸਾਇਬੇਰੀਆਈ ਸਾਰਸ	2. ਗਰੇਟਰ ਫਲੈਮਿੰਗੋ	3. ਰੱਫ
4. ਕਾਲੇ ਖੰਭਾਂ ਵਾਲੀ ਸਟਿਲਟ	5. ਆਮ ਟੀਲ	6. ਆਮ ਗਰੀਨਸਾਰਕ
7. ਰੋਜ਼ੀ ਪੈਲੀਕਨ	8. ਗਡਵਾਲ	9. ਸਟਾਲਿੰਗ
10. ਲੌਂਗ ਬਿਲਡ ਪਿਪਿਟ ਆਦਿ		

DATA POINT

Red List Alert

Fish form the bulk of animal species that are either critically endangered, endangered, or vulnerable in the IUCN Red List for 2017 in India.

Source: International Union for Conservation of Nature

ਸਾਰਸ

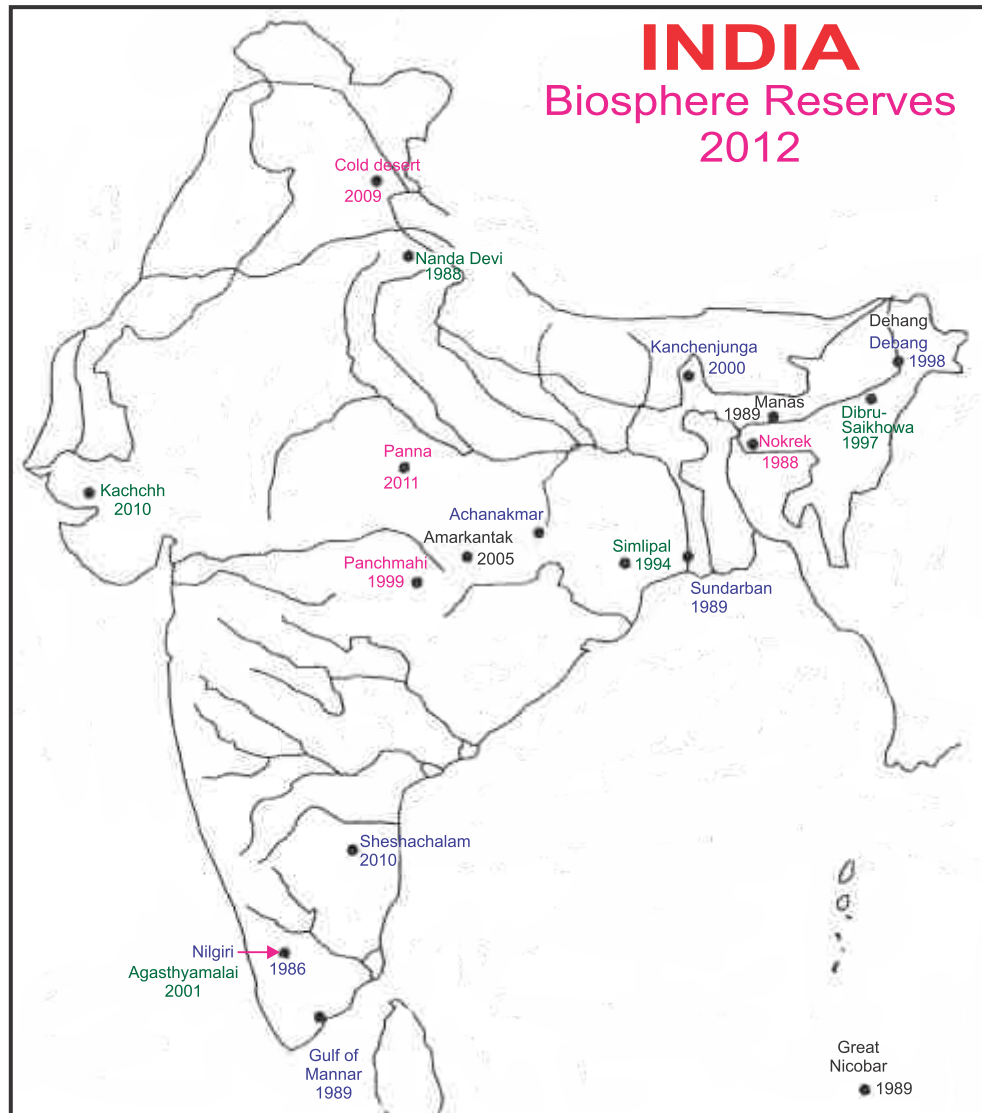
ਫਲੇਮਿੰਗੋ

ਵਾਗਟੇਲ

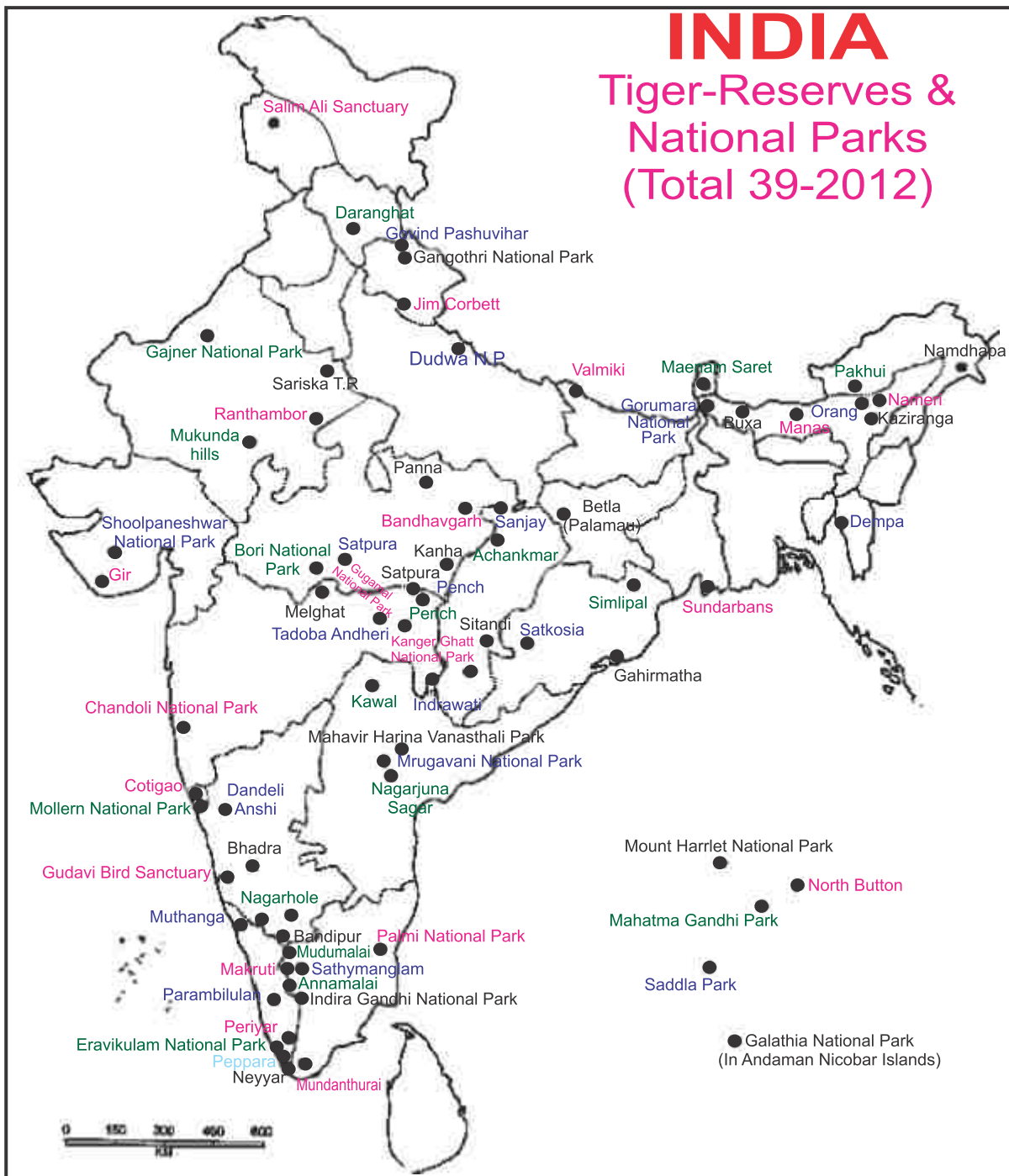
(ਅ) ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ :—

1. ਕੁੰਬ ਡੱਕ
2. ਬਲੂ ਚੀਕਡ ਬੀ ਈਟਰ
3. ਬਲੂ ਟੇਲਡ ਬੀ ਈਟਰ
4. ਕੁਕੂ (ਕੋਇਲ)
5. ਏਸ਼ਿਆਈ ਕੋਇਲ
6. ਬਲੈਕ ਕਾਰਪਿਨਡ ਨਾਈਟ ਹੈਰੋਨ
7. ਯੂਰੇਸ਼ੀਅਨ ਗੋਲਫਨ ਓਰੀਓਲ

ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ

ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਘੱਟ ਰਹੇ ਜੰਗਲੀ ਰਕਬੇ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਕਈ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੇ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ, ਕਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕੰਢੇ ' ਤੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਕਈ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਨ ਦੇ ਸੰਤੁਲਨ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਕਰਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਬੋਰਡ (Indian Board for Wild Life) ਦਾ ਗਠਨ 1952 ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਬਾਰੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣਾ, ਕੌਮੀ ਪਾਰਕਾਂ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਭ ਸੰਭਾਲ ਬਾਰੇ ਜਾਗ੍ਰੂਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਇਸ ਬੋਰਡ ਦੇ ਮੰਤਵ ਸਨ। ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਾਨੂੰਨ (The Wildlife Protection Act 1972), ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਵਾਸਤੇ ਵਧੀਆ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ੇਰ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਹਾਥੀ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਗੈਂਡਾ-ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ, ਓਪਰੇਸ਼ਨ ਮਗਰਮੱਛ, ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਗ੍ਰੇਡ ਇੰਡੀਅਨ ਬਸਟਰਡ ਆਦਿ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

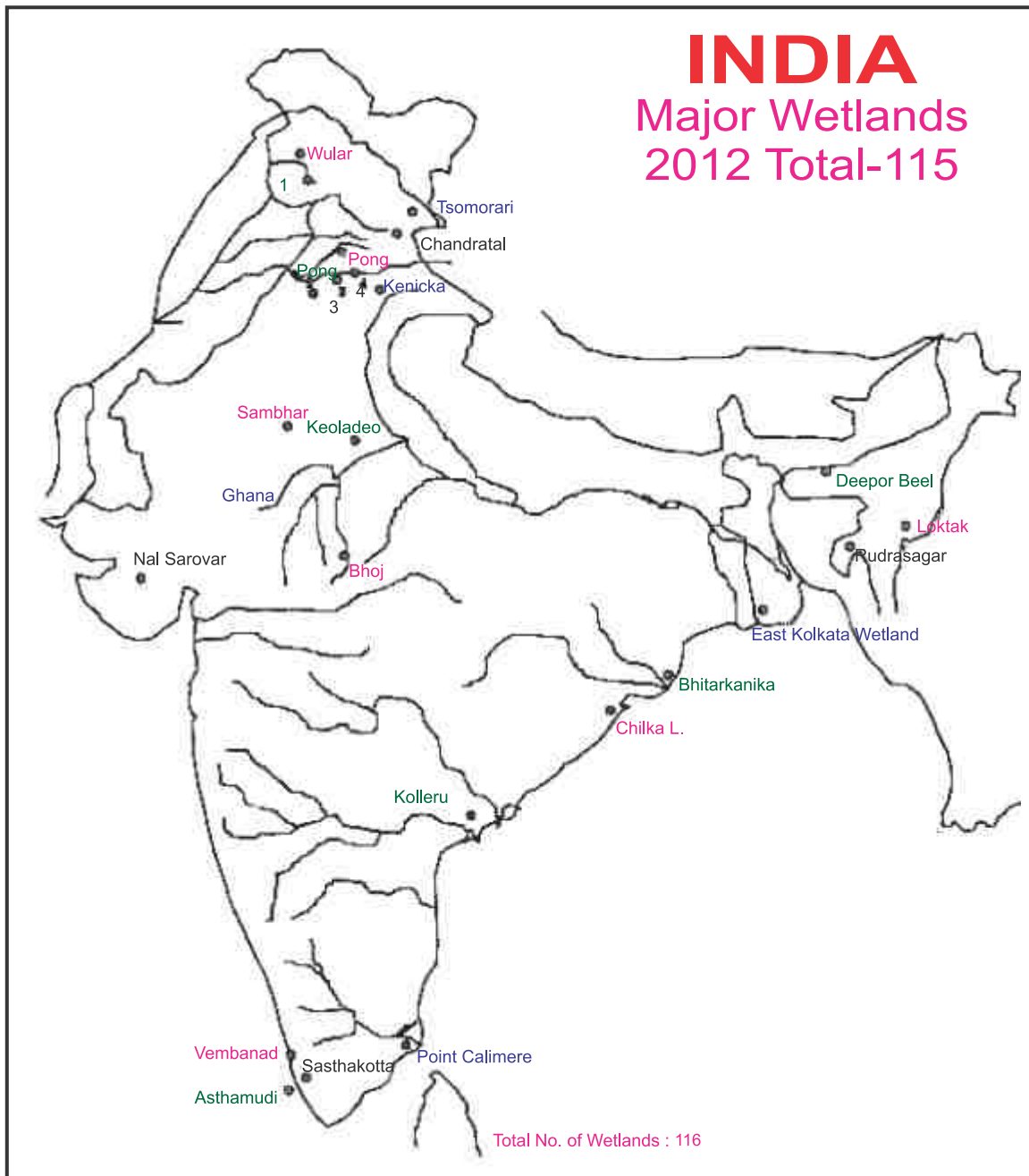
ਰਾਖਵੇਂ ਜੀਵ ਮੰਡਲ (Biosphere Reserves) ਬਹੁ-ਮੰਤਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਖੇਤਰ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਈਕੋਸਿਸਟਮ ਵਿੱਚ, ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤੱਕ 18 ਅਜਿਹੇ ਰਾਖਵੇਂ ਜੀਵ-ਮੰਡਲ, ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ‘ਕੁਦਰਤੀ ਰਹਾਇਸ਼ਗਾਹ’ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਬਣਾਏ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਬਚਾਅ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਲਈ 103 ਕੌਮੀ ਪਾਰਕ ਅਤੇ 544 ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ :—

ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਟੁੱਟ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲਣਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਖਲਾਕੀ ਫ਼ਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕਾਰਗਰ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ—

1. ਹੋਰ ਕੌਮੀ ਪਾਰਕ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।
2. ਸਾਡੇ ਕੌਮ ਪਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅੱਛਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
3. ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਲਗਾਈ ਗਈ ਪਾਬੰਦੀ ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
4. ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਅਤੇ ਚਰਵਾਹਿਆਂ ਵਜੋਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ।
5. ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਾਲੀਆਂ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਜਾਤੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।
6. ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨਿਰਮਾਣ ਸਬੰਧੀ ਕਦਮ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।
7. ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਵਧੀਆ ਸਿਹਤ ਵਾਤੇ ਕੌਮੀ ਪਾਰਕਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਮੈਡੀਕਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ।
8. ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ, ਵਰਕਸ਼ਾਪਾਂ ਅਤੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਔਸ਼ਧਿਕ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੌਦੇ :

ਆਯੁਰਵੇਦ ਇਲਾਜ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ। ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪੌਦਿਆਂ, ਦਰੱਖਤਾਂ ਅਤੇ ਜੜੀ-ਬੂਟੀਆਂ ਦੇ ਫਲਾਂ, ਫੁੱਲਾਂ, ਜੜਾਂ ਅਤੇ ਤਣਿਆਂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਔਸ਼ਧਿਕ ਪੌਦੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ :—

ਆਂਵਲਾ (ਅੱਲਾ) : ਇਹ ਵਿਟਾਮਿਨ ਸੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਖਾਂਸੀ, ਸ਼ੂਗਰ ਅਤੇ ਕਬਜ਼ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰਪ ਗੰਧਾ : ਇਹ ਖੂਨ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਨਿੰਮ : ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ‘ਸਰਵਰੋਗ ਨਿਵਾਰਕ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਣ, ਸ਼ੈਂਪੂ, ਕਰੀਮਾਂ, ਟੁੱਥਪੇਸਟ, ਮਲੂਮ ਆਦਿ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਤੁਲਸੀ : ਖਾਂਸੀ, ਜੁਕਾਮ ਅਤੇ ਬੁਖਾਰ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਿਲ : ਕਬਜ਼ ਅਤੇ ਦਸਤ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਚੰਦਨ : ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਸਾਹ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਚਮੜੀ ਦੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਿਨਕੋਨਾ : ਪੌਦੇ ਦੀ ਛਿਲ ਤੋਂ ਕੁਨੀਨ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਲੇਰੀਆ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਜਾਮਣ : ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਪਾਚਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਠਲੀਆਂ ਸ਼ੂਗਰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Summary)

- ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਜੀਵਨ ਚਾਰ ਮੰਡਲਾਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ—ਜੀਵ ਮੰਡਲ, ਥਲ ਮੰਡਲ, ਜਲ ਮੰਡਲ, ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ।
- ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਮੌਜੂਦ ਬਨਸਪਤੀ ਜਗਤ ਨੂੰ Flora ਤੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ Fauna ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਚਾਰੇ ਮੰਡਲਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਣਾ ਹੀ Ecosystem ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ ਲਈ—ਭੂਮੀ, ਮਿੱਟੀ, ਤਾਪਮਾਨ, ਸੂਰਜੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਵਰਖਾ ਆਦਿ ਤੱਤ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।
- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੋਟੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ 6 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੇ 5 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।
- ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੀ ਬਹੁਤ-ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ।
- ਪੌਦੇ ਲਗਾਉਣ ਦੇ ਕੰਮ ਨੂੰ Afforestation ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੰਗਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਪੰਛੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਤੀ ਲਈ ਬਹੁ-ਕੀਮਤੀ ਮਹਿਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ 18 ਰਾਖਵੇਂ ਜੰਗਲ, 103 ਕੌਮੀ ਪਾਰਕ ਤੇ 544 ਜੀਵ ਪਨਾਹਗਾਹਾਂ ਹਨ।
- ਨਿੰਮ, ਬਿਲ, ਜਾਮਣ, ਚੰਦਨ, ਤੁਲਸੀ, ਸਿਨਕੋਨਾ, ਆਂਵਲਾ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਔਸ਼ਧਿਕ ਪੌਦੇ ਹਨ।

ੳ ਨਕਸ਼ਾ ਕਾਰਜ (Map Work)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ (ਖਾਕੇ) ਵਿੱਚ ਭਰੋ :
 - (i) ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ।
 - (ii) ਕੋਈ ਪੰਜ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਪਾਰਕ
 - (iii) ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਜਲਗਾਹਾਂ (ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਾਕੇ ਵਿੱਚ)
2. ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ ਪਛਾਣ ਕੇ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

(i)

(ii)

3. ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ 10 ਰੁੱਖਾਂ, 5 ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੇ 5 ਪੰਛੀਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਚਾਰਟ ਤੇ ਚਿਪਕਾਓ ਤੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ।

ਅ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਇੱਕ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਵਾਕ ਵਿੱਚ ਦਿਓ :

1. ਪੌਦੇ ਦੀ ਤੋਂ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਭੋਜਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਵਰਗ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਇਲਾਕਾ ਵਣਾਂ ਹੇਠ ਹੈ ਜੋ ਫੀਸਦੀ ਬਣਦਾ ਹੈ।
3. ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਬਨਸਪਤੀ ਉਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੀ ਕਿਸਮ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।
4. ਧਰਤੀ ਦਾ ਉਹ ਮੰਡਲ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਹੈ ?

5. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜੇ ਜਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜੰਗਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?
6. ਚਿੰਕਾਰਾ ਕਿਹੜੇ ਜਾਨਵਰ ਦੀ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਹੈ ?
7. ਬੀੜ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
8. ਉਪ ਉਸ਼ਣ ਝਾੜੀਦਾਰ ਬਨਸਪਤੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਘਾਹ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖੋ ?
9. ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਲ ਖੇਤਰਫਲ ਦਾ ਕਿੰਨੇ ਫੀਸਦੀ ਰਕਬਾ ਵਣ ਹੇਠ ਹੈ ?
10. ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਕੰਡੇਦਾਰ ਜੰਗਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਜਾਨਵਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ?

ੲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਫ਼ਲੋਰਾ ਤੇ ਫੌਨਾ ਕੀ ਹਨ ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
2. ਵਣਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਲਿਖਕੇ ਸਮਝਾਓ।
3. ਸਦਾਬਹਾਰ ਵਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
4. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਵਾਓ।
5. ਔਲਾ, ਤੁਲਸੀ ਤੇ ਸਿਨਕੋਨਾ ਤੋਂ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਲਿਖੋ।

ਸ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਤਰ ਦਿਓ :

1. ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਫੇਫੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ?
2. ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਭੂਗੋਲਿਕ ਤੱਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
3. ਭਾਰਤੀ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਜਲਵਾਯੂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੰਡੋ ਤੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਵੀ ਲਿਖੋ।
4. ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਓ।
5. ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸੋ।

Bird arrivals at state wetlands remain constant at 1.25 lakh

Tens of thousands of migratory birds arrive at the state's wetlands every year. With more than 1.25 lakh migratory birds, the state's four wetlands, the number of migratory birds arriving at the state's wetlands remains constant.

According to a report of the state Department of Forests and Wildlife, more than 10 species of migratory birds were found in the wetlands. The birds start arriving in November and stay here till the end of February.

In Haryana, the state's largest wetland is the state's largest. The state's largest wetland is the state's largest. The state's largest wetland is the state's largest.

At Haryana, the state's largest wetland is the state's largest. The state's largest wetland is the state's largest. The state's largest wetland is the state's largest.

A flock of swans at Haryana's largest wetland, the state's largest.

Know the wetlands

- There are 12 wetlands in the state.
- Two - Haryana and Haryana State - are of national importance.
- Three wetlands, Haryana, Haryana and Haryana, are of national importance.
- Four wetlands, Haryana, Haryana and Haryana, are of national importance.
- Five wetlands, Haryana, Haryana and Haryana, are of national importance.

Bird arrivals per year

Year	Arrivals
2016	1.25 lakh
2017	1.25 lakh
2018	1.25 lakh